

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2023): 187-207

Ahmed b. Ömer el-Kurtubi'nin *el-Müfhim Lima Eşkele Min Telhisi Kitabı Müslim* İsimli Eserinde Hadisleri Değerlendirme Metodu*

The Method of Evaluating Hadiths in the Book Called *al-Mufhim Lima Ashkala min Talhisi* by Ahmed b. Umar al-Qurtubī

Mustafa Öztoprak**

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı
Associate Professor, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Hadith
Eskişehir, Türkiye

mustafaoztoprak@yaani.com

<http://orcid.org/0000-0003-4122-3959>

Mehmet Emin Şahin

Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Graduate Student, Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Sciences
Eskişehir, Türkiye

mehmeteminsahin16@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-7088-8477>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Haziran/ June 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Temmuz/July 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2023

Atıf / Citation

Şahin, Mehmet Emin-Öztoprak, Mustafa. "Ahmed b. Ömer el-Kurtubi'nin el-Müfhim Lima Eşkele Min Telhisi Kitabı Müslim İsimli Eserinde Hadisleri Değerlendirme Metodu". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz/July 2023), 187-207. <https://doi.org/10.54122/umde.1308362>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Öztoprak, Mehmet Emin Şahin).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, *Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin Hayatı, Hadisçiliği ve el-Müfhim Limâ Eşkele min Telhisi Kitabı Müslim İsimli Eserin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir. / This article is extracted from doctorate thesis entitled *Ahmed b. Omer al-Qurtubî's Life, Hadith Investigation and the Evaluation of the Work Named el-Müfhim in Terms of Hadith Science* (Eskişehir: Osmangaz University, Social Sciences Institute, 2023).

** Sorumlu Yazar/Corresponding author

Öz

Endülüs ilim camiasında özellikle hadis alanında önemli çalışmalar yapılmış ve bu alanda yetkin hadis âlimleri yetişmiştir. Bunlardan bir tanesi de el-Kurtubî'nin yaptığı çalışmadır. O, *Sahih-i Müslim* üzerine yedi ciltlik *el-Müfihim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim* isimli eseri kaleme almıştır. Özellikle onun yazmış olduğu *Sahih-i Müslim* şerhi, zengin bir içeriğe sahiptir. el-Kurtubî, hadislerin açıklanması için geçmiş bütün kaynaklara ulaşmış, bütüncül bakış açısı ile hadisleri değerlendirmiş ve diğer ilimlerden de istifade etmiştir. Sonraki şerhler, müellifin ilgili konu ve hadis yorumları hakkında atıflar yapmış, “ihtilafü'l-hadis” alanındaki yaklaşımlarına işaret etmiştir. Eser, *Sahih-i Müslim* şerhleri arasında yeterince tanınmamaktadır. el-Kurtubî'nin çalışması, şerh metodu açısından da zengin bir içeriğe sahiptir. Şerhte görülen müşkülleri gidermeye çalışmıştır. Konuyu açıklamak için ihtiyaç oranında ayet, hadis, şiir vb. temel kaynaklardan istifade etmiştir. Kendinden önceki kaynaklara inerek hadisleri detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bu çalışmada, Endülüs tarihine ve müellifin hayatına kısaca işaret edildikten sonra şerh metodu hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Endülüs, el-Kurtubî, Müslim, Şerh, Metot.

Abstract

In Andalusia, significant studies in the field of hadith were conducted. Competent hadith scholars were raised, leaving substantial works on the science of the hadith behind. One of these is al-Qurtubî's work. He compiled a seven-volume book on *Sahih Muslim*. His commentary on *Sahih Muslim*, in particular, provides a wide spectrum of commentary content. To understand the hadiths, he went to all of the sources, analyzed the hadiths holistically, and drew on other disciplines. Subsequent authors referred to his commentary and methods in the field of “ikhtilaf al-hadith”. Al-Qurtubî's work contains a lot of information about the commenting approach. He attempts to clear up the ambiguities in the hadiths in the commentary. He employs Qur'anic verses, hadiths, and poems as needed to explain the subject. He goes down to the sources before him to describe the hadiths in depth. In this article, after briefly discussing the history of Andalusia and the author's biography, I will deal with the approach of the commentary.

Keywords: Hadith, Andalusia, al-Qurtubî, Muslim, Commentary, Method.

Giriş

Endülüs, hicri 92'den itibaren Müslümanların fethettikleri ve uzun süre hüküm sürdükleri bir bölgedir. Fetihler, sadece yeni yerleri ele geçirmek değil, o bölgelerin ilmi ve kültürel inşasında da bulunmak demektir. Bu meyanda, Endülüs'te İslam âlimleri her alanda olduğu gibi ilmi çalışmalarda da sekiz asır boyunca büyük bir miras ortaya koymuşlardır. Hadis/sünnetin çıkış yeri, yayıldığı ve eğitim kurumlarıyla neşvü nema bulduğu Irak, Suriye, Mısır ve Horasan bölgesinden uzak bir konumu olmasına rağmen özellikle hadis ilminde alanı birçok yönden etkileyen eserler Endülüs'te verilmiştir.¹

Endülüs İslam Devleti, İslam medeniyeti fikrinin fiili bir örneğidir. İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte ele geçirilen bölgelerde Müslümanlar, medeniyetler inşa etmişler ve ilmi mirasa katkı sunmuşlardır. Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258) de Endülüslü bir âlim olarak hadis ilmi ile ilgilenmiş ve eserler kaleme almıştır. Onun yaptığı çalışmalar ve diğer bütün ilmi müktesebat bizim için tespit edilmesi gereken bir durumdur. Endülüs

¹ Konu ile ilgili geniş literatür bilgisi için bk: Ali Vasfi Kurt, *Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998).

hadisçiliğinde, Buhârî ve Müslim hakkında ihtisar ve şerh çalışmalarıyla temayüz eden el-Kurtubî, hem yaşadığı bölgede hem de Doğu İslam Dünyası'nda ilmi alana önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışma, onu tanıtmaya, hadis ilmi açısından durumunu tespit etmeye ve sonraki dönemlere etkisini belirlemeye yönelik bir önsöz niteliği taşımaktadır.

Endülü's'te doğmuş olmakla birlikte farklı bölgelerde de ilmi çalışmalarda bulunmuş olan el-Kurtubî, *Sahîhâyn* üzerine çalışma yapmış ve her iki eseri ihtisar etmiş bir âlimdir. Sonraki süreçte *Sahîh-i Müslim* eserine yazdığı ihtisarın üzerine şerh yazmıştır. Fakat eser, *Sahîh-i Müslim*'i şerh edenler arasında yeterince tanınmamaktadır. Eser üzerine hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde çalışmalar yapılmıştır. Bu durum, el-Kurtubî hakkında yapılan çalışmaların belirli sayıda olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın, diğerlerinden içerik ve metot olarak farklı yönleri olduğunu düşünüyoruz. Özellikle el-Kurtubî'nin hadis değerlendirme metodu üzerine yaptığımız çalışma, tespit ve muhteva bakımından diğerlerinden farklıdır.²

el-Kurtubî, hicri 578 yılında Kurtuba'da dünyaya geldi.³ İsmi, Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm b. Ömer Ebu'l-Abbâs el-Ensârî'dir. Kendisine verilen künye, İbnü'l-Müzeyyin'dir. Mâlikî fıkıh âlimleri kendisini “zıyâüddîn” şeklinde lakaplandırmıştır. Küçük yaşta babası ile birlikte Endülü's'ten ayrılmış, hayatının çoğunu İskenderiye'de geçirmiş ve müderrislik yapmıştır. İlim tahsili için farklı bölgelere seyahatleri olmuştur. Mezkûr seyahatleriyle ilgili kaynaklarda etraflıca bilgi verilmemektedir. Hicri 656 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir.⁴

Hocalarının yaşadığı ve seyahat ettikleri yerler, el-Kurtubî'nin hayat süreci dikkate alındığında, eğitim hayatının farklı yerlerde devam ettiği tespit edilmektedir.⁵ Hocaları dikkate alındığında, en son yerleştiği İskenderiye'nin eğitim hayatında çok fazla etkiye sahip

² Tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisi hakkında yapılan çalışmalar şu şekildedir: Hasan Yenibaş, “Kurtubî (ö. 656/1258) ve el-Müfhim Adlı Müslim Şerhi”, Ekev Akademi Dergisi 61 (K 2015); Zeynep Genç, *Ebû'l-Abbâs el-Kurtubî'nin el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim Adlı Eserindeki Şerh Metodu* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Emami Salahaddin, *Cuhûdü'l-İmâm Ebi'l-Abbâs el-Kurtubî fi ulumu'l-hadis min hilâli kitâbihi el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi kitabi Müslim* (Sudan: Camiatü Ümmü Derman el-İslâmî, Külliyyetü Usûlüddin, Doktora Tezi, 2015).

³ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423), 14/795; Salahaddin, *Cuhûdü'l-İmâm Ebi'l-Abbâs el-Kurtubî*, 14.

⁴ Ebu'l-Vefa Burhâneddin İbrâhîm b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-Müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/240; Mustafa b. Abdullah el-Osmânî Katip Çelebi, *Silmu'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, (İstanbul: İrcica Yayınları, 2010), 1/186-187; Nuri Topaloğlu, “Kurtubî, Ahmed b. Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 14 Temmuz 2022).

⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Mu'cemü's-şüyûhi'l-kebîr*, thk. Muhammed Habîb (Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1408/1988), 1/424.

olmadığı görülmektedir. Çünkü Endülüs'le birlikte bugün Cezayir'de bulunan Septe ve Tilimsan'daki hocalardan daha fazla ders aldığı anlaşılmaktadır.⁶

İskenderiye'deki hocalarının da sınırlı sayıda olduğu görülünce onun eğitim süreci hakkında iki yön ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Endülüs'ten çıktığı süreçte İskenderiye'ye aşama aşama gelmiş ve yolda geçtikleri yerlerdeki hocalardan ders almıştır. İkincisi ise, İskenderiye'ye yerleştikten sonra ilmi seyahatler yapmış, Septe, Mağrip ve Tilimsan'a gitmiş olabilir.⁷ Yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartları dikkate alınıp bir yerden başka bir yere göç eden bir ailenin psikolojik durumu düşünüldüğünde ikinci sebebin yaşanma ihtimalinin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Uzaklaşmak istedikleri yerlere ilmi faaliyetler için dönmek, zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Kaynaklarda yeterli bilgi olmadığı için birinci sebep güçlü bir durum olarak düşünülebilir. Ayrıca ailenin başlangıçta İskenderiye'ye gitme gibi bir düşüncesi olmayıp yol üstündeki şehirlerde belli sürelerde kalmış, aşama aşama yer değiştirmiş de olabilir. Endülüs'ten İskenderiye'ye kadarki şehirler hac yolunda olduğu için yerleşme ve eğitim alma fırsatı olarak değerlendirilmiş, el-Kurtubî de bu süreçte eğitim almaya devam etmiş görünmektedir. Bu süreçte, hadis birikimini geliştirdiği tahmin edilmektedir.

el-Kurtubî, hadisleri değerlendirme metodunu tespit edebildiğimiz çerçevede yedi başlık altında ele almaktadır. Her bir başlık ve örneklerle değerlendirmesi şu şekildedir:

1. Hadisleri Değerlendirme Metodu

1.1. Hadis Terimlerine Yer Vermesi

Şerhte kullanılan hadis ile ilgili kavramlar, esasen onun hadis bilgisine de ışık tutan argümanlardır. Bu kapsamda, el-Kurtubî'nin hadis kavramlarına yüklediği anlamlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Malumdur ki hadisler için sıhhat tespiti ve hadis kavramlarına yüklenen anlam, ilk dönemden itibaren âlimler ve mezhepler arasında farklılık gösterebilmiştir.⁸

el-Kurtubî, kitabına girişte sahih hadis kavramı hakkında tartışmalara değinmiştir. Âlimlerin sahih hadisin tanımı hakkında söylediklerini aktarmıştır. Bu tanımlar içerisinde

⁶ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru a'âlami'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 22/41-42; Kurtubî, *el-Mülhîm*, 1/103; Kâtip Çelebi, *Silmu'l-vusûl*, 2/212; Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî ibnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Grnâta* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 3/317.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Saîd el-Evsî el-Ensârî el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, thk. İhsan Abbâs vd. (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1432/2012), 1/525.

⁸ Mehmet Emin Çiftçi, *Hadîs Usûlünde Sahih Hadîsin Tanımı Problemi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

Ehl-i hadis'in tanımına⁹ en yakın olanı el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) tarifidir. Ona göre sahih hadis, senedi muttasıl ve râvileri adalet sahibi olandır. Bu tanımdan sonra yazdığı, 'Fıkıhçıların çoğunluğunun kullandığı, âlimlerin naklettiği ve hadisçilerin çoğunun benimsediği tanımın kaynağı budur' sözü kendi görüşüne de ışık tutmaktadır.

el-Kurtubî, şerhinde hadislerin sıhhati konusunda sık sık değerlendirme yapmaktadır. Diğer kaynaklardan aktardığı hadisler için de bazen sahih değerlendirmesine yer vermektedir. صحيح الأحاديث, صحيح هو ve هذا صحيح gibi tabirlerle hadisin bütünü hakkında sahih tanımı kullanmaktadır.¹⁰ بإسناد صحيح Bazen "isnadıyla sahihtir" tabirini kullanarak, metni dışarda bırakmaktadır.¹¹ Sened ve metnin ayrılması da hemen hemen bütün hadisçilerin bir yöntemi ve özelliğidir.

Haber-i vâhid ile amel konusunda Malikîler amel ile haber çatıştığında ameli tercih etmişlerdir. "Amelü ehli Medine", Malikiler için önemli bir kuraldır. el-Kurtubî, tercihi açıkça belirtmemekle birlikte tartışmalı konularda İmam Mâlik'in görüşlerine fazlaca yer vermiş, onun görüşünü aktarmıştır.¹² Haber-i vâhid ile amel etmek, el-Kurtubî'ye göre caizdir. Nitekim Hz. Peygamber ilmi öğretsin diye vali ve komutanlarını birer kişi olarak göndermiştir. Birçok kişi gönderme imkânı varken bir kişiyi yeterli görmüştür.¹³ Dolayısıyla peygamberin güvendiği bir durum ve şartın kendisinin de kabulü olduğuna işaret etmiştir.

لا وصية لوارث "Vârise vasiyet yoktur"¹⁴ hadisinin mirasla ilgili ayeti¹⁵ tahsis ettiğini savunmaktadır. Ona göre bu hadis, esasen *âhâd haber* de değildir. Peygamberimiz bu hadisi Arafat günü söylemişti, birçok kimsenin bu konu hakkında icmâsı olmuştur. Bununla birlikte âhâd haber'in ayeti tahsis etmesi mümkündür. *Sahih* olansa nesih değil, tahsis olmasıdır.¹⁶ el-Kurtubî'ye göre âhâd haberler fikhî konularda delil olabilir.¹⁷ Sünnetin Kur'an-ı tahsis edebileceğini ifade eden görüşü Katâde, Tâvus ve Dahhâk gibi âlimlerden nakille aktarmış sonunda ise وهو الصحيح على ما ذكرناه في الأصول diyerek bu görüşe katıldığını ifade etmiştir.

⁹ Adalet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri şâz ve mualel olmayan hadislere denmektedir Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti uşûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.) 17; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî *Ulûmü'l-hadis*, thk. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl (b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1423/2002) 79; Ahmet Yücel, *Hadîs Usulü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 159; Mehmet Efendioğlu, "Sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Temmuz 2022).

¹⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddîn Dîb vd. (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1997), 1/402, 2/162, 27387, 4/641, 5/253.

¹¹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/305, 4/433.

¹² Kurtubî, *el-Müfhim*, 4/184.

¹³ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/563, 2/126.

¹⁴ İbn Mace, "Vasaya" 6.

¹⁵ Bakara 2/180.

¹⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 4/541.

¹⁷ Kurtubî, *el-Müfhim*, 4/231.

Dolayısıyla bu örnekten yola çıkarak Ahmed b. Ömer'in Mâlikî olmakla birlikte bazen kendi mezhebinden farklı düşündüğü ifade edilebilir.

Merfû hadis, hadisin kaynağına göre Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispetini ifade eder. el-Kurtubî de hadisçilerin bu tanımında olduğu gibi merfû kelimesini Allah Rasûlü'ne nispet ederek kullanmıştır. Buna örnek olarak eserinde kullandığı *مرفوع إلى النبي صلى الله عليه وسلم* lafzı gösterilebilir.¹⁸ Bu noktada merfû hadisin hadis ıstılahındaki anlamıyla aynı anlamda kullandığını ifade etmek gerekir. Biz burada, onun bir ıstılah kullanımı olarak lafzi noktada merfû hadis kavramının tespitini yapmaktayız.

1.2. Hadisleri Değerlendirmede Bütüncül Bakış

Hadislerin doğru anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken kurallardan birisi de rivayeti diğer tarikleriyle birlikte değerlendirmektir. Bir hadiste bahsedilmeyen bilgi diğerinde bahsedilmiş olabilir. Bir yapboz parçaları tek başına olduğunda bir mana ifade etmez, fakat bütün oluştuğunda fotoğrafın bütünü ortaya çıkar. Bu noktada, hadisleri etraflıca anlamak için tahrir çalışmalarına önem vermek gerekir. Bir konuya dair bütün tariklerin tespiti, Allah Rasûlü'nün maksadını tespit etmeye yardımcı olacaktır.¹⁹

el-Kurtubî'nin, hadisleri değerlendirirken öne çıkan yönlerinden bir tanesi de hadisleri bütüncül bir şekilde değerlendirmesidir. Konuyla bağlantılı olarak diğer hadis kitaplarında bulunan rivayetlere şerhinde ihtiyaç oldukça yer vermektedir. Şu rivayet örnek olarak zikredilebilir: *عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- يُقْبَلُنِي وَهُوَ صَائِمٌ* Hz. Âişe (r.aha.) "Rasûlullah (s.a.v.) oruçlu olduğu halde beni öperdi" demiştir.²⁰ Hadiste oruçluymen kişinin eşini öpmesinin mubah olduğu mutlak olarak zikredilmiştir. Buna mutlak olarak izin verenler bulunmaktadır. Hadiste geçen iznin; genç ve yaşlı, farz veya nafile oruç olarak farklı durumlar için geçerli olduğuna işaret etmiştir.²¹ Hz. Peygamber bir yolculuk esnasında abdest almış ve farz olan kısımlarla yetinmişti. el-Kurtubî, bu olaydan hareketle ihtiyaç durumunda farzlar ile yetinmenin caiz olacağını söylemiştir. Buhârî'den Allah Rasûlü'nün farzlarla iktifa ettiğini söyleyen bir hadis aktararak görüşünü de desteklemiştir.²²

¹⁸ Kurtubî, *el-Müfthim*, 3/23, 4/233.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in tüm tariklerini bir araya getirmeden bir hadisin tam manasıyla anlaşılacağını ifade sadedinde "Rivayetler birbirini açıklar" uyarısı bu kurala gönderme yapmaktadır. bk Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 2/212.

²⁰ Müslim, "Siyam", 64.

²¹ Kurtubî, *el-Müfthim*, 3/165.

²² Kurtubî, *el-Müfthim*, 1/529.

el-Kurtubî, konunun anlaşılması için hadislerle yer verirken, örnek olarak zikredilen her bir hadisten sonra eğer varsa fıkıh âlimlerinin ihtilafını da belirtmektedir. Kibleye yönelmekten sakındıran *لَقَدْ نَهَانَا أَنْ نَسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةَ بِغَائِطٍ أَوْ بَوْلٍ* “Peygamberimiz bizi abdest bozarken veya su dökerken kibleye yönelmekten men etti”²³ hadisi hakkında el-Kurtubî, “mutlak olarak caiz olmadığını söyleyenler bulunmaktadır” şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır. İmam Ebû Hanîfe, Ebû Sevr ve İmam Ahmed b. Hanbel gibi âlimler bu gruptandır. Kibleye yönelmeyi serbest bırakan hadis onlara ya ulaşmamış ya da tahsisi kabul etmemişlerdir. Söz konusu rivayetlerden bir tanesi, *عن جابر قال: نهى رسول الله - صلى الله عليه وسلم، فرأيتُه قبل أن يموت بعامٍ يستقبلها أن نستقبل القبلة ببولٍ، فرأيتُه قبل أن يموت بعامٍ يستقبلها...*²⁴ şeklindedir. Ebû Dâvûd, bunun caiz olduğunu benimseyenlerdendir. İmâm Şâfiî, şehir ile sahra arasında ayırım yapmıştır. İmâm Mâlik örtülü olan bir yerde, tuvalette caiz olduğunu söylemiştir.

el-Kurtubî, yukarıda da aktarıldığı üzere hadisler arasındaki ihtilafları ele almış, fihhi açıdan görüş ayrılığı bulunan hususlara işaret etmiştir. Âlimlerin hadisler arasındaki ihtilafları giderme yollarından cem uygulamalarına değinmiştir. İhtilaflar içerisinde tespit edilen fihhi yönler hakkında da bir değerlendirme yapmıştır.²⁵ Ayrıca ihtilafı giderme yollarından nesh ve tahsisin de olabileceğini söylemiştir.

el-Kurtubî, Hz. Peygamber'in abdest ve gusül alırken kullandığı kap ve su miktarı hakkında farklı bilgiler yer aldığını söylemektedir.²⁶ O, bu farklılıklardan Allah Rasûlü'nün abdest veya gusül alırken su miktarı olarak belirli bir ölçü ve kap büyüklüğü gözetmediği yönündedir. Bütün bunlar, imkân ve ihtiyaçlara göre değişmiştir. Abdest ve gusülde israfa kaçmadan suyu bol kullanmak gerektiği anlaşılabilir.²⁷ el-Kurtubî bu konuda cem metodunu uygulamıştır.

Seferilikte namazın nasıl kılınacağı hakkında gelen hadisler arasında ihtilaf vardır. Hz. Âişe'den rivayet edilen *عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: فَرَضَ اللَّهُ الصَّلَاةَ - حِينَ فَرَضَهَا - رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ أَمَّهَا فِي الْحَضَرِ،* Allah, namazı iki rekât olarak farz kıldı. Sonra onu mukîm

²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Tahâret”, 57.

²⁴ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs b. İshak es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriye, ts.), “Tahâret”, 5.

²⁵ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/516.

²⁶ Müslim, “Hayız” 41, 44, 59.

²⁷ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/581.

iken dörde tamamladı. Seferilikte ise, ilk başta olduğu hal üzere kaldı”²⁸ hadisi, namazın ilk farz kılınışını iki olarak ifade etmektedir. İbn Abbâs’tan rivayet edilen وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: فَرَضَ اللَّهُ الصَّلَاةَ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّكُمْ فِي الْحَضَرِ أَرْبَعًا وَفِي السَّفَرِ رَكْعَتَيْنِ، وَفِي الْخَوْفِ رَكْعَةً seferde iki ve korku anında bir rekât olarak farz kılınmıştır”²⁹ hadisi, namazın başlangıçta dört rekât olarak farz kılınışını göstermektedir. el-Kurtubî, Hz. Âişe’den gelen rivayeti tenkit etmektedir. Hz. Âişe’nin bu rivayeti, kendi uygulamasına aykırıdır. Bu hadiste kendisi de münferit kalmıştır. Adeten bu durum mümkün değildir. Söylediği bu hükmün genele yayılması ve sahabeden birçoğunun rivayet etmesi gerekirdi. Hz. Âişe’den gelen rivayetin emrin ilk döneminde, diğerinin ise sonraki dönemde olduğu söylenirse el-Kurtubî, bunu kabul etmemektedir. Çünkü namazın farz kılınması İsrâ gecesi oldu. Hz. Âişe ise, o dönemlerde küçüktü. Bu hadiste el-Kurtubî bir tercihte bulunmaktadır. Diğer hadislerde cem etme veya farklı zamanlarda her ikisi de olmuştur şeklinde yorum yapma söz konusu iken burada, bir rivayeti tercih etmiştir.

Hadisleri değerlendirirken diğer tariklere ulaşması, bütüncül bakışa gösterdiği önemi ifade etmektedir. İhtilâfü’l-hadîs içerisinde de diğer hadislerle ulaşmış ve hadislerin bütün tariklerini ele almıştır. Rivayetlere bütüncül bakışın temelinde olan cem etmeyi yeğlemekte, eğer cem olmazsa nesh ve tercih yöntemini denemektedir. el-Kurtubî’nin *el-Müfhim*’de 10 yerde³⁰ nesh konusuna dair örneklerini, âlimlerin yaklaşımlarını, hangi hadisin nâsih hangisinin mensûh olduğunu zikretmiştir. Bu yönüyle Ehl-i hadisin ihtilafı giderme yollarını tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Hadisler arasında tercihte bulunmak, şerhte sık başvurulan bir yöntemdir. Bütüncül olarak hadisler veya mezhep görüşleri aktarıldıktan sonra aradaki ihtilafı gidermek veya katıldığı mezhep görüşünü aktarmak için bir tercihte bulunmaktadır. قلت diyerek giriş yaptığı bölümler, rivayetler arasında tercih yaptığı ve kendi görüşünü aktardığı yerler diyebiliriz.

İhtilam olduğu halde sabahlayan bir kimsenin gusül abdesti alıp oruç tutmaya devam edebileceğini söyledikten sonra, bu görüşün cumhurun görüşü olduğunu ve *sahih* kabul edildiğini ifade etmektedir. وهو الصحيح: الأخذ بحديث أم سلمة وحديثي عائشة “sahih olan budur”

²⁸ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünen-i-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü’l-Matbuat, 1406/1986), “Salât”, 3.

²⁹ Müslim, “Salâtu’l-Müsâfirîn”, 5.

³⁰ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/619; 3/614, 639, 714; 4/240, 502, 563; 5/36, 285, 463.

diyerek tercih ettiği hadisi ifade etmektedir.³¹ Sadakanın Allah Rasûlü'nün ehline haram olması hakkında rivayetleri ve âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşünü de belirterek haram olduğunu söylemektedir. Bunun sebebi olarak, “Veren el alan elden üstündür”, “Peygamberimizin ve onun ehlinin elinden daha üstün bir el de yoktur” demektedir.³²

1.3. Râvi Hakkında Değerlendirme Yapması

Hadis kritiği içerisinde senette yer alan râvilerin değerlendirilmesi, gizli kusurların tespit edilmesi, hadis ilminin temel yapı taşı mahiyetindedir. İlk dönemde yoğun olmak kaydıyla her dönemde hadislerin gizli kusurlarını tespit etmek, hadis ilminde önemli bir yetkinliği gerektirmektedir. Bu kapsamda ilk dönemden itibaren hadis ilminin gelişmesinde hadisleri aktaran kişilerin durumu, aktaran kişilerin hallerinin tespit edilmesi önemli bir yere sahiptir. Bu durum, cerh ve tadil ilmi olarak sonraki süreçte ilmi disiplin haline gelmiş ve alanda birçok eserler oluşmuştur.

el-Kurtubî de eserde yer verdiği hadislerde râvi değerlendirmesine yer vermektedir. Bunun metin tenkidi ve makâsıd yorumu gibi yönlerine göre az olduğunu ifade etmek gerekir. Şerhin tamamını baştan sona her bir rivayetini okuduktan sonra böyle bir neticeye vardığımızı ifade etmek gerekir. Yaptığı değerlendirmeler, çoğunlukla farklı kaynaklardan rivayet ettiği veya zayıf bulduğu mezhep görüşünü ifade eden hadislerde olmuştur. Yani Müslim'in rivayetleri dışında değerlendirme yapmıştır. Cemaatle namaz kılarken, ayakta olanın oturan kimseye tabi olup olmayacağı tartışılmıştır. Delil olarak getirilmiş olan hadislerin râvilerini değerlendirmeye tabi tutmaktadır. “benden sonra hiç kimse oturarak namaz kıldırmasın”³³ hadisinde Dârekutnî'nin (ö. 385/995)³⁴ rivayetinde Câbir b. Zeyd el-Cûfî'nin metrûk³⁵ olduğunu ifade etmektedir.³⁶ Hz. Peygamber'in “فقد ملكتها بما معك من القرآن”³⁷ hadisini rivayet edenler içerisinde yer alan İslî b. Süfyan'ın zayıf olduğunu söylemektedir.³⁸ Tavşan yemenin yasaklandığını ifade eden görüşleri aktardıktan sonra “أنبت أنها تحيض، لا آكلها”³⁸ bana haber verildi ki o hayız

³¹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 3/166.

³² Kurtubî, *el-Müfhim*, 3/125.

³³ Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004) 2/252.

³⁴ Hayatı hakkında bk. İsmail Lütfi Çakan, “Dârekutnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Temmuz 2022).

³⁵ Bu konuda bk. Bağdâdî, *el-Kifâye*, 23; Mehmet Efendioğlu, “Metrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Temmuz 2022).

³⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/407.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl *el-Câmi' u's-Sahih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 22.

³⁸ Kurtubî, *el-Müfhim*, 4/132.

görmektedir, ben onu yemem”³⁹ rivayetinde Abdülkerim b. Ümeyye’nin zayıf olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hadis hakkında munkatı değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁰

el-Kurtubî’nin râvi değerlendirmeleri, başka bir kaynaktan yapılmamaktadır. Kendi değerlendirmelerini temel alarak kanaate ulaşmaktadır. Ancak kendi kanaatleri olarak görülen tespitlerin daha önce cerh ve tadil âlimlerinin görüşleriyle zaman zaman paralellik arz ettiği görülmektedir. Genel olarak şerhe bakıldığında rical değerlendirmesi sınırlı sayıda olduğu tespit edilmektedir. Şerhi taradığımızda râvi değerlendirmesi sınırlı iken, isim olarak şahıslara yer verdiği belirlenmektedir. Muhtemelen meselenin temelinde Müslim’in *Sahîh*’ine olan güven gelmektedir. Malumdur ki Endülü’s’te Müslim’in *Sahîh*’ine Buhârî’den daha fazla önem atfedilmektedir.⁴¹ Bu önem, el-Kurtubî’nin eserindeki râvi değerlendirme/değerlendirmeme sürecine de etki ettiği düşünülmektedir.

Cumhurun delil aldığı hadisler için, aynı kanaatte olmaması hasebiyle farklı değerlendirmeler yapmıştır. Bunun örneği, ayakta idrar yapma hakkında değinilen tartışma olabilir. el-Kurtubî, ayakta idrar yapma hakkındaki tartışmalara yer vermiş cumhurun, “idrarin sıçraması veya avret yerinin açılması problemi olmadığı müddetçe caizdir” görüşünü zikretmiştir. Caiz diyenlerin delil aldığı hadis hakkında diğerleri cerh yapmışlardır. Hadis senedi içerisinde yer alan Abdülkerim b. Ebi’l Mehârik zayıf bir kimsedir.⁴²

Oturarak imamlık yapmanın caiz olup olmadığı konusunda üç tane görüş vardır. Bunlardan üçüncü görüş sahipleri caiz olmayacağını ifade etmişlerdir. لَا يُؤْمَنُ أَحَدٌ بَعْدِي قَاعِدًا “benden sonra hiç kimse oturarak namaz kıldırmasın”⁴³ hadisini delil edinmişlerdir. Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, üçüncü görüşe sahip kimselerin delil edindiği hadisin senedinde bulunan Câbir b. Zeyd el-Cûfî için *metrûk* kaydını düşmüştür.⁴⁴ عن أبي هريرة أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - لعن زوارات القبور “Peygamberimiz kabir ziyareti yapan kadınlara lanet etmiştir”⁴⁵ hadisini rivayet edenler içerisinde bulunan Ömer b. Ebî Seleme’nin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ لَا Ramazan demeyin! Çünkü Ramazan, Allah’ın

³⁹ Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 27.

⁴⁰ Kurtubî, *el-Müfhim*, 5/239.

⁴¹ Mustafa Öztoprak, “Endülü’s Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2013 (34), 109-136.

⁴² İbn Adiy, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418), 7/39; Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1382), 2/646; Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/525.

⁴³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/252.

⁴⁴ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/47.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 14/164 (No. 8449).

⁴⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/633.

isimlerinden bir isimdir"⁴⁷ hadisinin sahih olmadığını, çünkü Ebû Ma'sher Necih'in zayıf olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Cumhur, ganimet mallarından çalan kimseye uygulanacak ceza hakkında eşyalarının yakılmasını ifade eden hadisle amel etmemişlerdir. Çünkü Sâlih b. Muhammed'in zayıf olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹ Sınırlı sayıda yaptığı râvi değerlendirmelerinden biri olarak Ebû Ma'sher Necih hakkında zayıf görüşünü niçin belirttiğine bakmak gerekir. Zira kaynak zikretmeden yapılan değerlendirmede tabakât kitaplarından hangisini dikkate almıştır, hangisini göz ardı edip-etmediğini tespit etmek gerekmektedir. Yaptığımız araştırmada mezkûr râvi hakkında şu değerlendirmeler yapılmıştır: Zehebî, zayıf,⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, sadûk,⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, sika, sadûk.⁵² Her üç âlim de tespitlerinde cerh veya tadil sebebi zikretmemektedir. el-Kurtubî'nin, Zehebi ve İbn Hacer gibi cerh ve tadil açısından mütevassıt seviyesinde kabul edilen âlimlerin değerlendirmelerinden birine itibar ettiği anlaşılmaktadır.

1.4. Kelime Tahlili

Hadisin anlamını tespit etmede en önemli adımlardan bir tanesi şüphesiz kelimenin anlamını tespit etmektir. Kelime iyi tahlil edildiğinde mana daha iyi anlaşılacak farklı şekillerde aktarılan kelimeler ise daha iyi açıklanacaktır. Hadisler büyük oranda mana ile rivayet edildiği⁵³ için bir hadisin bütün tarikleri bir araya getirildiğinde farklı kelimeler ve ne nasıl anlaşılması gerektiği hususunda faydalı olacaktır.

İlk dönemden itibaren hadisin aktarılması aşamasında kelimeler, hadisin sıhhatini tespit etmede, mananın tespit edilmesinde ve kendisinden hükümler çıkarılmasında üzerinde durulan bir husus olmuştur. Örneğin manen rivayeti caiz görenler içerisinde, kişinin Arap dilinin inceliklerini bilmesini şart koşanlar olmuştur.⁵⁴ Hicri ikinci asırda hadislerin yanlış anlaşılmasını önlemek için Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes (ö.179/795) gibi âlimlerin garip kelimeleri açıkladıkları bilinmektedir.⁵⁵ Hadis metinlerinde geçen garip kelimeleri açıklamak amacıyla da eserler yazılmıştır. Bunlardan ez-Zemahşerî'nin (ö.

⁴⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1424/2003), 4/339.

⁴⁸ Kurtubî, *el-Müfhim*, 3/136.

⁴⁹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 4/30.

⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/608.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 8/494.

⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 7/378.

⁵³ Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Nihat Yatkın, *Hadislerin Mana ile Rivayeti ve Neticeleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992).

⁵⁴ Yücel, *Hadîs Usulü*, 93.

⁵⁵ Yücel, *Hadîs Usulü*, 209.

538/1144) *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs*⁵⁶ ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs* isimli eserleri meşhur örneklerdendir.

“...orada hurma ağaçları, müşriklerin kabirleri ve harabeler vardı”⁵⁷ Enes b. Mâlik'in Allah Rasûlü'nün Medine'ye hicreti esnasında yerleşmiş olduğu araziye anlattığı hadiste “hıreb” (حَرْبٌ) kelimesini el-Kurtubî, hareke şekli açısından iki rivayet şeklinde bize aktarmaktadır. Bir rivayette kelimenin birinci harfi hâ (خ) fetha ile ikinci harfi râ (ر) kesra ile diğer rivayette birinci harfi hâ (خ) kesra ile ikinci harfi râ (ر) fetha ile rivayet edilmiştir. Sahih olanın ikincisi olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Avcılık hakkında ismi geçen ve av için alet olarak kullanılan “el-mi'râd” (المعراض) kelimesinin manası için iki yorum aktarır. Birinci mana, kenarı ve keskinliği olmayan bir oktur. İkinci mana ise, Habeşlilerin de kullandığı, ağır, iki tarafı keskin bir ok şeklinde anlaşılmıştır. İkinci mananın daha uygun olacağını söylemektedir.⁵⁹ Her iki örnekte de el-Kurtubî kendi tespitini zikretmekte, kaynak olarak herhangi bir çalışmaya atıf yapmamaktadır. Ancak yaptığımız araştırmada; hadis, fıkıh, siyer, akâid ve tefsir alanında birçok kaynağı kullandığı tespit edilmektedir. Hadis alanındaki kaynaklarla alakalı şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

Kullandığı eserlere bakıldığında el-Kurtubî'nin, yaşadığı dönem itibariyle kendinden önceki ilmi sürece ait müktesebatı büyük oranda topladığı veya istifade ettiği anlaşılmaktadır. Rivayet temelinde ikinci asırdan itibaren yazılan eserlere ulaşmıştır. Mezkûr eserleri ve eserlerde geçen rivayetleri şerhine yansıtmiş ve hadisler ile istişhâd etmiştir. Yaşadığı yedinci asra kadar diğer çalışmaları da dikkate aldığı düşünüldüğünde, rivayetlerin isnad ve metin açısından gelişim sürecini tespit etmek ve varsa râvi tasarruflarını görmek açısından geniş bir yelpazede şerhine derinlik katmıştır. Aynı zamanda rivayetlerin tedvin ve tasnif sürecinde, malum eserlerin yazılma bölgesi olarak Endülüs/İskenderiye'den temin etmesiyle birçok kanaldan kaynaklara erişim imkânı bulmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, ilk dönem kaynaklarına ulaşma imkânının yanında muteber hadis kitaplarına da eriştiği görülmektedir. Özellikle Kütüb-i Tis'a ve akabinde gelen hadis kitapları, rivayetlerin mevsukiyetine vakıf olmaya çalışmak açısından mühimdir. el-Kurtubî'nin yaşadığı dönem, Endülüs hadisçiliği açısından gelişmelerin kaydedildiği bir

⁵⁶ Bu konuda bk. Selman Başaran, “el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Temmuz 2022).

⁵⁷ Müslim, “Mesâcid”, 9.

⁵⁸ Kurtubî, *el-Müfthim*, 2/122.

⁵⁹ Kurtubî, *el-Müfthim*, 5/209.

zamana tekabül etmektedir. Büyük bir birikimin oluştuğu muhakkaktır. O da yerel olarak hadis alanında yapılmış çalışmalardan ve yaşamış/yaşayan âlimlerden istifade etme yoluna gitmiştir. Kurtuba/İskenderiye'de yaşaması ve Endülüs/Mısır ilim geleneğinin baş mimarı olan yerleşim yerlerinde bulunması, birçok âlimle görüşme ve eserlerine vakıf olma imkânına kavuşmuştur. Bu kapsamda şerhin hadis kaynakları içinde İbn Abdilberr (ö. 463/1071), el-Bâcî (ö. 474/1081) ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi âlimlerin olması manidardır. Bu durum, el-Kurtubî'nin yaşadığı bölgelerin hadis birikimini çalışmasına yansıttığı anlamına gelmektedir.

el-Kurtubî, hadis içerisinde ayet geçtiği zaman bu ayetler hakkında açıklamalar yaparak tefsir yönünü de ortaya koymaktadır. Ebû Talha Zeyd b. Sehl b. el-Esved el-Ensârî'nin (ö. 34/654-55) beyraha isimli hurma bahçesini infak etme sebebi olarak ayette geçen *لَنْ تَنَالُوا* "Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz..."⁶⁰ müjdesi yer almaktadır. Ayette geçen "birr" kavramını Abdullah b. Abbâs "cenne, Hasan-ı Basrî ise "iyi insanlar" şeklinde açıklamıştır. el-Kurtubî, bu yorumlarla hadisi açıklarken tefsir de yapmış olmaktadır.⁶¹ Ayete şerh içerisinde yer verilme sebebi, hadiste geçtiği kadarıyla açıklamak içindir.

Kelimelerin anlamını açıklarken benzer manalara örnek olarak şiirden delil getirmektedir "fezia" (فَزِع) kelimesinin, bulunduğu yeri terk ederek başka yere yönelmek manasına geldiğini ifade etmiştir.⁶² Bu manaya da şu şiiri zikrederek delil getirmiştir. "فَزِعْتُ" "Başıma gelecek belalardan size sığındım... Sizleri de ikram ve cömert sahibi kimse olarak buldum."⁶³ Hadiste geçen⁶⁴ "vahheşe" (وَحْش) kelimesinin anlamını, bir kimsenin yakalanma korkusu ile silahlarını bırakarak hızlıca kaçması şeklinde tarif etmektedir. Bu anlama, şiirden şu örneği vermektedir: "فإن أنتم لم تطلبوا بأخيكم ... فذروا" "Siz kardeşinizi istemiyorsanız... Silahı bırakınız şimşek gibi kaçınız"⁶⁵ "السلاح، ووحشوا بالأبرق"

1.5. Kendine Özgü Kullandığı Kavramlar

el-Kurtubî, hadislerin şerhinde bazen kendine özgü kavramlar da kullanmaktadır. Mezkûr kavramlar, bir nevi onun meseleleri anlatış biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/92.

⁶¹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 3/41.

⁶² Hadisin metni: عن أبي هريرة، قال: كنا فُعُودًا حول رسول الله - صلى الله عليه وسلم -، معنَا أبو بكرٍ وَعُمَرُ - رضي الله عنهما - في نفرٍ، فقام رسول الله - صلى الله عليه وسلم - من بين أظفَرِنَا، فكَتَبَ أَوَّلَ مَنْ فَرَغَ ... فَأَبْطَأَ عَلَيْنَا، وَخَشِينَا أَنْ يُفْتَطَعَ دُونَنَا، فَفَزِعْنَا وَفَمْنَا، فَكَتَبَ أَوَّلَ مَنْ فَرَغَ Müslim, "İman" 52.

⁶³ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/204.

⁶⁴ Hadisin metni: Müslim, "Zekât" 156. فَرَجَعُوا فَوْحُشُوا بِرِمَاجِهِمْ، فَرَجَعُوا فَوْحُشُوا بِرِمَاجِهِمْ، فَرَجَعُوا فَوْحُشُوا بِرِمَاجِهِمْ، فَرَجَعُوا فَوْحُشُوا بِرِمَاجِهِمْ.

⁶⁵ Kurtubî, *el-Müfhim*, 3/120.

kavramlar, onun şerhteki metodunu yansıtırken hadis yorumlama yönüne de ışık tutmaktadır. Bu kavramların bazıları bir, bazıları ise birçok yerde geçtiği tespit edilmektedir. Biz de her bir kavramı tespit edecek, dipnotta da örnek olması açısından ilgili yerlere işaret edeceğiz. Mesela birinci hadisin şerhinde kullandığı مقصودُ هذا الباب “Bu bölümün amacı” ifadesinin şerhinde, gösterecek olduğu yorum yönünü de ifade etmektedir. el-Kurtubî, eserinde bu ifadeyi sadece bir yerde kullanmıştır. Başka kullanımı yoktur.⁶⁶ Sık kullandığı bir lafız olarak تنبيه “dikkat!” kelimesi ile uyarı yapması, müstakil olarak 36 yerde geçmektedir. Cümle içinde herhangi bir kelimeye dikkat çekme babında da aynı kelimeyi 49 yerde kullanmaktadır.⁶⁷ Bu gibi yerlerde okuyucuya hadis ilminin incelikleri ve yanlış anlaşılmanın önüne geçecek değerlendirmeler yapmaktadır.⁶⁸ ما يدلُّ على lafzını ise el-Kurtubî, bir hadisten hüküm çıkardığında kullanmaktadır. Hüküm bir şeyin caiz olması veya kerih olması şeklinde değişebilmektedir. Örneğin Hz. Peygamber yolculuğu esnasında binek üzerinde bulunan Muâz b. Cebel’e (r.a.) nasihat etmektedir. Hadisten bir bineğe iki kişinin binebileceği şeklinde bir hükmü bu lafzı kullanarak ifade etmektedir.⁶⁹ Bunun sık kullandığı kavramlardan birisi olduğu söylenebilir. *el-Müfhim*’de mezkûr ifade 21 yerde geçmektedir.⁷⁰ el-Kurtubî eserinde, فيه من الفقه ifadesini fihhi görüşlerini belirtmek için 11 yerde kullanmıştır.⁷¹

Yukarıda zikredilen kavramlar, her bir âlimin kendince anlam yüklediği, kastettiği manayı ifadelendirdiği lafızlardır. el-Kurtubî de, bu kavramlara kendi kastettiği manaları yüklemiş ve okuyucunun mezkûr lafızlardan ona özgü değerlendirmenin ne olduğunu anlamasına vesile olmuştur.

1.6. Güncel Tartışmalara Girmesi

Bir âlimin yaşadığı zamanın ve mekânın problemlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Günün sorunları yazılacak/yazılan eserlere yansiyacaktır. Çünkü yazarlar da bir toplumun parçasıdır. Gerek öğrencileriyle gerekse günlük hayata dokunan kesimleriyle yazarların etkileşimde bulunması, etkilenmesi mümkündür. Yaşanılan bölge ve kültür, o toplumun bütün bireyleri için etkileşimi farklı olmakla birlikte her bir şahsa dokunacaktır. Söylemesi gerekirken söylemedikleri veya ele almış olduğu konular, çağın problemlerini bize

⁶⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/131.

⁶⁷ Konu ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir: Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/145, 203, 204, 246, 265, 364, 397, 419, 422, 436, 479, 518, 581, 586.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/203.

⁶⁹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/203.

⁷⁰ ما يدلُّ على ifadesinin geçtiği yerlerden bazıları şu şekildedir: Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/164, 547, 237; 2/596; 3/43, 172, 246, 750; 4/155, 272, 543, 611; 5/57, 471, 517, 602.

⁷¹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/544; 3/511; 4/12, 63, 605; 5/10, 52, 54, 95, 196; 6/443.

yansıtabacaktır. Müelliflerin kendilerinin etkilendiği bir ortamda yazılan eserlerin şekillenmesi bile yaşanan ortamın etkisinde olabilmektedir.

Günümüzdeki itikadi ve sosyal alanda tartışılan birçok konunun el-Kurtubî'nin yaşadığı dönemde de olduğunu söylemek mümkündür. Çalgı aletleri, raks vb. şeylerin hükmünü ifade etmek için yazdığı *Keşfü'l-gınâ' 'an hükmi'l-vecd ve's-semâ'* isimli eser bunun örneğidir.⁷² Eserde el-Kurtubî, yaşadığı dönemde bu meseleleri görmüş, bunu niçin yaptıklarını sormuş ve eserini yazmıştır.⁷³ Toplumda içki vb. yasak şeylerin tüketildiği meclisler kurulmakta, bu mekânlarda çalgı aletleri harama vasıta olarak kullanılmakta ve haramlarla kendinden geçen insanlar semâ benzeri şeyler yapmaktadır. Bu gibi durumlar, yoldan çıkmış bazı sûfler arasında da yaşanmaktadır.⁷⁴ Semâ ve musikiyle raks gibi konular, Ehl-i tasavvufun içinde ilk dönemden itibaren tartışılmaktadır. Kendi içlerinde bile “caizdir/caiz değildir” tartışmalarının yaşandığı bilinmektedir. Endülüs, Kuzey Afrika, Osmanlı Devleti gibi geniş tarih ve coğrafya ekseninde tartışmaların hiç durmadığı tespit edilmektedir. el-Kurtubî'nin ilk dönem Endülüs, son dönem Mısır coğrafyası da bundan nasibini almış olmalı ki, konuya dair tartışmaların içine girmiştir.⁷⁵

el-Kurtubî'nin şerhinde reddiye olarak sık sık kendisinden bahsettiği bir fırka da Mu'tezile'dir. Hadislerden istinbat ettiği veya daha önce tespit edilmiş olan delillerin Mu'tezile aleyhine olduğunu ifade etmektedir. Mu'tezile ona göre bid'at fırkalar arasında yer almaktadır.⁷⁶ Yaşadığı dönemde tarih sahnesinden en azından isim bazında çekilen Mu'tezile'nin düşünceleri, yedinci asırda kendince problemliler olarak görülerek tenkit edilmektedir. Bu eleştiri, muhtemelen kendisinin söz edilen veya problem haline getirilen nice konularda görüşünü belirtmek için zikredilmiştir. el-Kurtubî, yaşadığı dönemde belli ortamlar oluşturup Mu'tezile tartışmaları yapmamıştır. Bizim burada Mu'tezile tartışması olarak kastettiklerimiz, ilk dönemlerden itibaren dini konulara dair mezheplerin görüşlerini zikrederken Mu'tezile'nin de görüşüne yer vermesi ve onu ve görüşlerini Ehl-i bidat mezhep çerçevesinde kabul edip tenkit etmesidir. *el-Müfhim*'de toplamda 17 yerde⁷⁷ Mu'tezile'ye dair

⁷² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *Keşfü'l-gınâ' 'an hükmi'l-vecd ve's-semâ'* (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1412/1992), 17-18

⁷³ Kurtubî, *Keşfü'l-gınâ' 'an hükmi'l-vecd ve's-semâ'*, 19.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/534.

⁷⁵ Konuya dair birden fazla çalışma mevcuttur: Hamide Ulupınar, “Kuzey Afrika'da Sema” *Bilimname Dergisi*, 2017 (34), 227-246; Gribetz, Arthur, “Semâ Tartışması”, çev. Hüseyin Akpınar, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 4/10, 399-416; Dilaver Güner, “Osmanlılar'da Semâ, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislâm Risâlesi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, 2/26, 1-23; Arif Demir, “İlk Mutasavvıfların Musiki Anlayışları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2) (2015). 65-87.

⁷⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/245, 3/493.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/146, 296, 256, 393, 414, 415, 424; 2/57, 245; 3/493, 526; 4/6; 5/84, 631, 633; 7/190, 267.

konu ve değerlendirmelere yer vermiştir.

İstanbul'un fethi ile alakalı rivayetleri aktarmaktadır. "İstanbul'un fethi, Deccâl'in çıkmasına bir alamettir. Daha önce sahabe zamanında alınmıştı şu an ise Rum ehlinin elinde, Allah onları helak etsin, Deccâl'in çıkma zamanında tekrar alınacaktır"⁷⁸ diyerek tarihi gerçeklerle bağdaşmayan bir değerlendirmede bulunmaktadır. Sahabîlerin de içinde olduğu bazı dönem ordularının İstanbul'un fethi ile ilgili farklı denemeleri olmuş ancak muvaffak olunamamıştır. En son Fatih Sultan Mehmet'in 1453'teki savaş ile birlikte şehri alana kadar İslam orduları şehri fethetmeye muvaffak olamamıştır. Yaşadığı dönem, miladi olarak 1250'lere tekabül etmektedir. Daha Osmanlı Devleti'nin bile kurulmadığı Anadolu'da, Anadolu Selçuklu Devleti veya Beylikler Dönemi yaşanmaktadır. Bu noktada onun yaşadığı dönem veya ilmi çevrelerde gündeme getirilen güncel tartışmalardan hareketle veya tartışma konusu olan rivayetlerin müzakeresiyle böyle bir değerlendirme ihtiyacı hissetmiş olabilir. İstanbul'un fethi ile ilgili değerlendirme yapması, Deccâl'in çıkmasına alamet olarak değerlendirmesi, kıyamete yakın fethedilecek tespitinde bulunması, onun İstanbul'un fethi rivayetine değer verdiğinin bir kanıtıdır.

Görüldüğü gibi toplumun yaşamış olduğu sosyal problemler ve fethedilmesi gereken önemli mekânların o günkü ilmi veya gündelik hayatta değerlendirme durumu şerhine yansımıştır.

1.7. Detay Konuları Değerlendirmesi

Bu başlık içerisinde ifade edilmek istenen yazarın kimi tartışmalar içerisine çokça girerek bağlamdan uzaklaşmış olması kastedilmektedir. Cumhurun delil almadığı hadisler kimi zaman yer ayırmazken, konu içerisinde fazla yer verdiği bölümler dikkat çekmektedir. Mesela vitir namazının emredilmiş olduğu hadiste çok fazla detay bulunmazken el-Kurtubî onun hakkında şerhlerde detaya girerek mezhep görüşlerine yer vermektedir. Vitir namazı ile ilgili bütün konulara değinmeye çalışmaktadır.⁷⁹ Cenaze namazı hakkında hadislerin şerhine geldiğinde detaya girerek onunla ilgili bütün bilgi ve tartışmalar şerhte anlatılmaktadır.⁸⁰

Bu iki örnek, birkaç açıdan değerlendirilebilir. Birincisi, müellif bazı konuları genişletme ihtiyacı hissetmiş olabilir. İkincisi, yaşadığı dönemde mezkûr konularla ilgili

⁷⁸ Kurtubî, *el-Müfhim*, 7/250.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/381.

⁸⁰ Kurtubî, *el-Müfhim*, 2/612.

tartışmalar yaşanmış, onları okuyucuya açıklamak istemiş olabilir. Ancak el-Kurtubî'nin şerhteki genel usulüne bakıldığında bu şekilde detay konulara girmediği bilinmektedir. Dolayısıyla bu ve buna benzer sayılı konularda detaya girmesi özel sebebe matuf durumlar gibi görünmektedir. Mezkûr konularla ilgili özel sebeplerin olup-olmadığına bakıldığında el-Kurtubî'nin şahsi bir bakış açısı/tercihi olabileceği düşünülmektedir. Kendince gereksinim duyduğu yerlerde açıklama yaparken bazılarında ise yapmamıştır.

Sonuç

el-Kurtubî'nin *el-Müfhim* isimli şerhi, kendisinin hadis ve fıkıh başta olmak üzere İslami ilimlerde olan yetkinliğini, meselelere olan vukufiyetini ve ilmi disiplinini göstermektedir. Şerhin öne çıkan özelliği, kendisinin de Endülüslü bir âlim olması nedeniyle “fikhü'l-hadîs” bağlamında zengin bir içeriğe sahip olmasıdır. Hadislerde itikadî açıdan ihtilafa sebep olabilecek, mezhep farklılıklarına temel teşkil eden ve anlaşılması için izah gereken bölümler özellikle açıklanmıştır. Hadislerde müşkil gibi görünen veya ihtilaf olduğu zannedilen yerlerin açıklanması bunların örneğidir. Fikhî mezheplerin görüşlerine çokça yer vermiş ve ibadetlerle alakalı konuları detaylı açıklamıştır. Hadislere bâb başlığı koymasının da rivayetlerin belli bir disiplin içinde anlaşılmasına yönelik yaklaşımını göstermektedir. Ayrıca şerhinde ortaya koyduğu birikimle “İhtilâfü'l-hadîs” bağlamında yorumlar yapması, şerh eserlerinin salt bir taklit olmadığı tam aksine yeni bir birikim oluşturduğunu göstermesi açısından da kıymetlidir.

Hadis kaynaklarına vukufiyetinin geniş olması, onun hadis ilimlerinde derinleşmesine vesile olmuştur. Mesela “İhtilâfü'l-hadîs”, “Fikhü'l-hadîs”, “Garîbü'l-hadîs”, “Cerh ve Ta'dîl; ayrıca “manen rivayet” ve “sahabenin adaleti” gibi girift ve çok farklı görüş ve literatürün olduğu konulara şerhinde yer vermiştir. Farklı âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra kendi tercihlerini aktarması, onun ilmi birikiminin bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekmektedir.

el-Kurtubî'nin şerhinden hareketle kendisinde bir mezhep taassubu olmadığı tespit edilmektedir. Zaman zaman kendisinin Mâlikî yönünü ifade etse de diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiş onların delilleri hakkında da açıklamada bulunmuştur. Kendi görüşlerini ifade ettiği yerler olmuş fakat mutlak bir doğruluk iddiasında bulunmamıştır.

Şerhte yer verdiği mezhepler içerisinde Hanefîlerin delillerini daha sık eleştirdiğini görüyoruz. Kimi zaman Mâlikî kimi zaman Ehl-i hadis yönüyle Hanefîlere cevaplar vermiştir. Bu onun nas merkezli bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermektedir. Normalde Mâlikîler ile Hanefîlerin birçok fetvada yakınlığı olduğu bilinmektedir. İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile İmam Mâlik'in her sene hacda bir araya gelip meseleleri müzakere etmesi, fetvaların da yakın olmasına yansımıştır. Mâlikî olan el-Kurtubî'nin Hanefîlere yaklaşımında kendi mezhebi yaklaşımından ziyade Ehl-i hadis bakışının ağır bastığını söylemek mümkündür. İskenderiye'ye göç ettikten sonraki süreç, kendisini bu yönlü bir bakış açısına sevk etmiş görünmektedir.

Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, Ehl-i bid'at mezhepler olarak tanımlanan gruplar hakkında da değerlendirmeler yapmıştır. Bu çerçevede, Şîa, Mu'tezile ve Gulât-ı sûfî olanlara sık sık eleştiride bulunmuştur. Mezkûr mezheplere yaptığı eleştirilerde şahıs düşüncelerden ziyade temel kaynaklar ışığında hareket ettiğini tespit ediyoruz. Bid'at ve hurafelere karşı şerhinde bir mücadele içerisinde. Muhtemeldir ki, yaşadığı dönemde Müslümanların biat ve hurafelere yöneliminin çok olması hasebiyle böyle bir değerlendirme ve mücadele etme ihtiyacı hissetmiştir.

Hadisleri değerlendirmelerinde; hadis kavramları hakkında tartışmalar, sıhhat konusuna sık sık değinme, haber-i vâhid ile amelin çakışması, Mâlikî olması ve mezhebin "amelü ehl-i Medine"ye önem vermesi hasebiyle uygulamayı tercih etmesi ve onun fıkhi konularda delil olabileceğini düşünmesi vs. konulara önem verdiğini göstermektedir. Hadislerin bütün tarikleriyle birlikte değerlendirilmesinin ihtilafı gidermek için şart olduğu, râviler hakkında tahlil yaparken kendi tercihlerini esas kabul ettiği tespit edilmektedir. Hem hadis tartışmalarına hem de güncel toplumsal problemlere bigâne kalmamış, yaşadığı dönemde özellikle İstanbul'un fethi ve sûfîlerin çalgı aletleriyle raksına dair değerlendirmelerde bulunmuştur.

Kaynakça/Reference

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrahîm Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Başaran, Selman. “el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-faik-fi-garibil-Hadis>.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali . *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi' u's-Sahih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât. 1422/2001.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Dârekutnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darekutni>
- Çiftçi, Mehmet Emin. *Hadîs Usûlünde Sahih Hadîsin Tanımı Problemi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 1424/2004.
- Demir, Arif. “İlk Mutasavvıfların Musiki Anlayışları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2) (2015). 65-87.
- Efendioğlu, Mehmet. “Metruk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/metruk--Hadis>.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahih--Hadis>.
- Gribetz, Arthur. “Semâ Tartışması”. çev. Hüseyin Akpınar. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10, 399-416.
- Gürer, Dilaver. “Osmanlılar'da Semâ, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislâm Risâlesi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2010, 2/26, 1-23.
- İbn Adiy. *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Ebî Hâtim. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271.
- İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Dâiratü'l-Ma'rife en-Nizâmiyye. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâm, 1390.

- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn es-Selmânî el-Endelüsî. *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. thk. Abdullatîf el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl b.y.: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Osmânî. *Silmu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. İstanbul: İrcıca Yayınları, 2010.
- Kurt, Ali Vasfî. *Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Kurtûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim. *el-Keşfü'l-kınâ' 'an hükmi'l-vecd ve's-semâ'*. Tanta: Dârü's-Sahabe li't-Türâs. 1412/1992.
- Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim. *el-Müfihîm limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddîn Dîb vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1997.
- Meraküşî, Muhammed b. Abdilmelik el-Ensârî el-Evsî. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*. thk. İhsan Abbâs vd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1432/2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî Beyrut: Daru İhyâü't-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i-Nesâî*. thk. Şeyh Abdülfettâh Ebû Gudde Halep: Mektebû'l-Matbuat, 1406/1986.
- Öztoprak, Mustafa. "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013 (34), 109-136.
- Salahaddin, Emani. *Cuhûdü'l-İmâm Ebi'l-Abbâs el-Kurtubî fî ulumu'l-hadis min hilâli kitâbihi el-Müfihîm limâ eşkele min telhisi kitabi Müslim*. Sudan: Camiatü Ümmü Derman el-İslâmî, Külliyyetü Usûlüddin, Doktora Tezi, 2015.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs b. İshak. *es-Sünen*. nşr. Muhyiddin Abdülhamid Beyrut: Mektebetü'l-'Asriye, ts.
- Topaloğlu, Nuri. "Kurtubî, Ahmed b. Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Kurtubî-ahmed-b-omer>.
- Ulupınar, Hamide. "Kuzey Afrika'da Sema". *Bilimname Dergisi*, 2017 (34) , 227-246.
- Yatkin, Nihat. *Hadislerin Mana ile Rivayeti ve Neticeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed. *Mizanü'l-İtidal*. Beyrut: Darü'l-Marife, 1382.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed. *Mu'cemüş-şüyûhi'l-kebîr*. thk. Muhammed Habîb. Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşâr Avvâd Marûf. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003.